

Det er klart, at med over 25 bidragydere til et værk og med et kronologisk omfang på næsten præcis tusind år er det vanskeligt at opnå fuldstændig ensartethed i bidragenes form, omfang og indhold. Mange bidrag kunne fremhæves for deres kvaliteter. Eksemplarisk for de redaktionelle linjer er redaktørens eget bredt kulturhistorisk anlagte bidrag om Frederik 5. Karin Kryger betragter kongens død og begravelse som en proces, der strakte sig fra dødslejet over castrum doloris og selve ligbegængelsen til den endelige overflytning af kongens kiste den 13. september 1825 til Wiedewelts mesterværk af en sarkofag i det af C.F. Hansen færdiggjorte begravelseskapel i Roskilde.

Der ligger et imponerende redaktionsarbejde bag dette værk, som begyndte i 1992 og som ifølge udgiverens forord „først har kunnet fuldføres efter betydelige udfordringer i løbet af de mange år“. Med så mange forskellige bidragydere og et forlag, der er kendt for ikke at forhaste sig, kan enhver forestille sig disse udfordringer. Redaktion og forlag har stor ære af resultatet. Værket er rigt illustreret i godt farvetryk på halvmat papir og i en klassisk grafisk opsætning. De tre bind er allerede placeret *griffbereit* i denne anmelders egen håndbogssamling.

Jes Fabricius Møller

| STEINAR IMSSEN: *Da reformationen kom til Norge*, Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2016, 210 s., NOK 329.

Den norske reformation var en variation over den danske og så alligevel ikke helt. For selvom det var Christian 3., der i midten af 1530'erne introducerede en luthersk fyrstereformation i sine to riger, forløb udviklingen i Danmark og Norge ikke ad helt parallelle spor. Netop reformationen i Norge er emnet for den norske historiker Steinar Imsens bog *Da reformationen kom til Norge*.

Den bærende hovedpointe er, at eksistensen af „kirken“ som sådan ophørte ved reformationen: Den blev et aspekt ved staten. Denne opfattelse hviler på, at to andre middelalderlige magtfaktorer (kirken og med tiden også adelen) blev kørt ud på et sidespor ved reformationen, og magten samledes i kongens hænder. Imsen, der trækker på den tyske konfessionaliseringsforskning, advokerer derfor også for „den lange reformation“, der for Danmark-Norges vedkommende først var forbi ved enevældens indførelse i 1600-tallets midte. Forankringen i denne teori har klart nok betydning for materialevalget, der er domineret af juridiske kilder og forfatterens stats- og retshistoriske ståsted.

Efter bogens indledende kapitel, der diskuterer forskningshistoriske og metodiske aspekter, følger et kort kapitel om indførelsen af re-

formationen. Imsen konkluderer, at selvom den indførtes på et juridisk korrekt grundlag, blev ingen spurgt om noget: Reformationen var et top-down projekt. Herpå følger et kapitel om den kirkelige administration, der var kendetegnet ved overgangen fra en middelalderlig biskoppelig jurisdiktion til et kongeligt kirkevæsen inddelt i stifter under opsyn af lensmanden og superintendenten. Udstedelsen af en norsk kirkeordinans i 1607 afveg ikke fra den 70 år ældre danske, så på trods af optræk til en selvstændig kirkelig organisering i Norge forblev forholdene i rigerne stort set ens.

De kirkelige embedsmænd behandles i kapitel fire. Hvor præsterne før reformationen var bønder blandt bønder, blev de nu gradvis en selvstændig stand i den nye samfundstype. De indgik i et embedsmandshierarki, der strakte sig fra provsten over den lokale superintendent til den sjællandske superintendent i København. Med forbedringen af uddannelsesvæsenet under Frederik 2. højnedes også kvaliteten af præsternes virke. Også lægfolket blev berørt af reformationen. I middelalderens Norge havde Sankt Olav spillet en stor rolle i den almindelige fromhedspraksis, og Imsens femte kapitel behandler gejstlighedens besvær med at få bugt med denne og andre skikke. Fra konfessionaliseringsforskningen henter Imsen sin analyse af kongemagtens disciplinering af den norske almue. I et opsamlende kapitel, „Fromhet styrker rikene“, konkluderes, at reformationen var afgørende for udviklingen af en tidligmoderne stat, der med loyale, disciplinerede og disciplinerende embedsmænd viste sig overlevelsedygtig.

Imsens argument er klart og velunderbygget. Man må dog spørge, om den definitive historie om den norske reformation dermed er lagt frem. Allerede indledningsvis gør forfatteren det klart, at han vil overlade de teologiske sider af sagen til teologer og kirkehistorikere, og det er meget redeligt, men det får alligevel Imsen til at overse nogle vigtige detaljer og til at forenkle fremstillingen på centrale punkter. Først må man spørge, om Imsens centrale pointe om kirkens forsvinden ved reformationen overhovedet er sand. Imsen hævder (s. 17–20), at „kirke“ ikke optræder i de juridiske kilder fra 1500- og 1600-tallet, der er genstand for hans undersøgelse, men det betyder ikke, at „kirken“ ophører med at eksistere, selvom der tales om „religion“, „religionsvæsen“ og lignende. Går man til andre kilder, er kirken og kirkens konstitution et af de allermest centrale temaer. Ser man f.eks. på, hvad gejstligheden – den nye embedsmandsstand, der forvaltede religionsudøvelsen – har skrevet om kirken, holdt de sig ikke til den juridiske forståelse af kirken som et religionsvæsen eller til blot at betegne kirkebygningen. Jesper Brochmand, professor i teologi og siden 1638 Sjællands biskop, inkluderer i sin store dogmatik *Systema* (1633) flere hundrede foliosider *de ecclesia*, hvor der skelnes mellem sand og falsk kirke,

indre og ydre, synlig og usynlig. Som biskop i København og de facto øverste embedsmand i kongens religionsvæsen havde Brochmand en central placering under Christian 4., men det afholdt ham ikke fra også at forstå „kirken“ teologisk. Den norske præst Petter Dass, der sidst i 1600-tallets virkede i Alstahaug i Nordland, skrev i sine sange over Luthers *Lille Katekismus* bl.a. om dåben, at den er en rentesat kapital, som kirken drager nytte af. Her er der ikke tale om sognekirken i Alstahaug, men om den hellige, almindelige kirke, som gennem dåben omslutter alle mennesker og formidler Guds nåde, som den kristne teologi har lært det fra sin begyndelse. Den klassiske konfessionaliseringsforskning er da internationalt set også afløst af en anden forskningsinteresse, der netop tager højde for det kirkelige og det religiøse som selvstændige udtryk ved siden af det statslige, men dette overses eller udelades af Imsen. Man kan i øvrigt problematisere brugen af begrebet „stat“ som beskrivelse af regeringsforhold i tidligmoderne tid. Imsens pointe, at „kirke“ ikke anvendes som et forvaltningsretligt begreb i perioden, kunne lige så vel gælde „stat“.

Forfatteren er lejlighedsvis upræcis i sin gengivelse af teologiske forhold. Når Den Augsburske Bekendelse (*Confessio Augustana*) fra 1530 siges at udtrykke Luthers kirkesyn (s. 17), er det ikke helt korrekt. *Confessio Augustanas* forfatter var Philipp Melanchthon, og selvom Luther godkendte den, bærer den i udpræget grad Melanchthons præg. Den augsburske bekendelse omtales s. 108 som en læremæssig bærebjælke for det dansk-norske rige, men Imsen gør ikke opmærksom på, at flere versioner af dette skrift faktisk var i indbyrdes konkurrence om at blive en sådan bjælke, også i Det Tysk-Romerske Rige. Det hedder s. 113, at Niels Hemmingsens fald i 1579 var betinget af hans (krypto-)calvinisme, men suspensionen fra professoratet var snarere begrundet i netop en strid om den rette udgave af *Confessio Augustana*.

Disse eksempler på upræcis anvendelse af teologiske begreber understreger, at ligesom en rent teologisk fremstilling af reformationshistorien ikke kan få det hele med, kan en rent rets- og statshistorisk oversigt det heller ikke. Dér, hvor reformationshistorien bliver interessant, er, hvor de to forskningstraditioner mødes.

Mattias Skat Sommer

| ROLV NØTVIK JAKOBSEN: *Gunnerus og nordisk vitskaphistorie*, Spartacus, Oslo 2015, 339 s., 379 NOK.

Hvorfor var det netop en biskop, der midt i den periode, der populært kaldes oplysningstiden, grundlagde Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab? Hvordan kombinerede en kirkens mand sit teologi-